

Литература

1. Беляева А. Посвящение моему педагогу Лии Оксинайт / А. Беляева // Univers musical. – №4. – С. 51-52.
2. Зубова Л. Вечер памяти Лии Оксинайт [Электронный ресурс] / Л. Зубова. – Режим доступа: <https://dem-2011.livejournal.com/24776.html>.
3. Оксинайт Лия Эммануиловна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Оксинайт,_Лия_Эммануиловна (дата обращения – 25.03.2020).

References

1. Beliaeva A. Posviashchenie moemu pedagogu Lii Oksinoit / A. Beliaeva // Univers musical. – №4. – С. 51-52.
2. Zubova L. Vecher pamiati Lii Oksinoit [Elektronnyi resurs] / L. Zubova. – Rezhim dostupa: <https://dem-2011.livejournal.com/24776.html>.
3. Oksinoit Liia Emmanuilovna [Elektronnyi resurs].– Rezhim dostupa: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Oksinoit,_Liia_Emmanuilovna

УДК 37.034-057.874

DOI 10.31652/2415-7872-2020-61-93-98

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

В. І. Шахов

orcid.org/0000-0003-1535-2802

І. О. Кудирко

orcid.org/0000-0003-4392-9840

У статті розглянуто сутність понять мораль, моральна свідомість. Проаналізовано особливості морального виховання старшокласників в умовах роботи сучасних закладів загальної середньої освіти. Обґрунтовано педагогічні умови формування й виховання моральної свідомості школярів старших класів. Доведено, що педагогічні умови формування моральної свідомості створює вчитель, як учасник освітнього процесу.

Ключові слова: мораль, моральна свідомість, педагогічна умова, теорія Кольберга, дилема Хайнца, категоричний імператив.

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF SENIOR STUDENTS' MORAL CONSCIOUSNESS EDUCATION

V. Shakhov, I. Kudyrko

The article is considered the concept of morality, moral consciousness, pedagogical condition. It also describes pedagogical conditions of formation and education of moral consciousness of high school students. Modernity requires from pedagogy and psychology a practical solution to the problem of education of a morally conscious personality, which is able to improve the life of Ukrainian society. The moral consciousness of the student depends on the formation of such universal values as freedom, responsibility, honor, dignity, self-confidence and self-power. These are moral phenomena that can combine the personal interests of a man and the society as a whole. A modern teacher may have differences between the development of the moral consciousness of the student youth and his / her personal vision of teaching a particular discipline, inability to use pedagogical tools. The solution of these differences is possible if a teacher masters the theoretical foundations of the development of moral consciousness. A modern Ukrainian school is child-centered. A man is the highest value. Therefore, the most important is the formation of moral consciousness, which consists of human values. The young generation must respect not only themselves as individuals, but also feel responsible, have human dignity, and respect the social environment.

Keywords: morality, moral consciousness, pedagogical condition, Kohlberg's theory, Heinz's dilemma, categorical imperative.

Чи замислювалися Ви, що таке моральна свідомість підлітка, що таке моральне виховання, що між ними спільного і як відбувається процес виховання моральної свідомості сучасного школяра?

Варто зазначити, що проблеми формування моральної свідомості хвилювали педагогів і взагалі будь-яке суспільство з давніх-давен. Але що таке моральна свідомість та чи можна її виховувати? Давньоримський філософ Сенека писав: «Навчись спершу добрим правилам моралі, а потім мудрості, бо без перших важко навчитися останній».

Сьогодні Україна – це демократична держава з гуманним суспільством, де право людини стоїть на першому місці. Сучасна українська школа – це школа, де права дитини і її безпека є ключовими. І це

правильно. Але навчання сучасного школяра базується також на загальнолюдських цінностях: свободи, справедливості, честі, совісті, патріотизму, доброти, поваги.

Мета статті: теоретичне обґрунтування змісту, структури моральної свідомості, а також визначення педагогічних умов її виховання в старших школярів.

Проблема морального становлення й розвитку особистості завжди була актуальною. Зокрема, прогресивні погляди на цю тему знайшли своє відображення в працях видатних філософів, педагогів – М.О. Бердяєва, П.П.Блонського, Л.І.Божович, В.І.Вернадського, Є. Бондаревської та ін. Дана проблема привернула до себе увагу цілого ряду психологів: І.Д. Беха, Л.С.Виготського, В.К.Демиденка, О.М.Леонтьєва.

Працюючи з дітьми вже не один рік поспіль, спілкуючись з ними щоденно, можемо стверджувати, що сучасний підліток вимагає до себе уваги й поваги, він хоче, щоб його чули, щоб учитель бачив не лише його таланти, як здобувача освіти з певного предмета, а і його власне Я.

Педагоги і психологи протягом останніх десятиліть говорять про складний перехідний підлітковий вік. Існує безліч порад і методик, як спілкуватися з підлітком, як його виховувати. Але ні для кого не секрет, що саме з дитиною-підлітком найважче спілкуватися, найважче пізнати її світ, її бажання, зрозуміти, що вона хоче. А для вчителя-практика – це надзвичайно важливо. Бо для того, щоб учень розумів учителя, учитель повинен розуміти учня. В іншому випадку, педагог не зможе пояснити матеріал, і перестане бути справжнім наставником. Дитина буде слухати, але не буде чути. А школяр з уст учителя чує не лише терміни, поняття, теореми, він чує доброту, повагу, честь, совість, любов. Можливо, подумаєте, що це не так. Але це і є моральна свідомість дитини, яку педагог формує кожного дня.

Для більш глибокого розуміння понять «мораль», «моральність», «свідомість» звернемося до тлумачного словника.

Мораль – система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства; етика; повчальний висновок із чогось; повчання, настанови, поради [9].

Моральність – відповідність поведінки людей нормам моралі [9].

Свідомість – процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини; сприйняття, розуміння навколишнього, властиві людині [9].

Проаналізувавши вищезазначені поняття, зробимо висновок, що моральна свідомість – це сприйняття навколишнього світу відповідно норм і принципів суспільства, в якому знаходишся. Тобто моральна свідомість залежить від оточення, від прикладу інших. Згадаємо усім відомого героя Мауглі. Це не просто вигадана історія Р. Кіплінга. Це приклад хлопчика, якого виховувала природа, який не адаптований до норм суспільства.

Моральна свідомість підлітка – це його думки і вчинки, його співчуття, повага, мрії та бажання. Дуже часто думки й вчинки людини відрізняються. Часто під впливом сторонніх факторів, а часто тому, що не вистачає виховання, не сформована «правильна» свідомість, яка ґрунтується на принципах гуманності.

Старшому школяреві потрібно власним прикладом показати, яким треба бути. Такий вихованець має власний характер, але він уже не дивиться мультфільми, він грає вже в інші ігри, живе своїм віртуальним життям у соціальній мережі. Він забув про улюблену іграшку, він зустрів перше кохання й розчарування. І такий підліток кожного дня спілкується зі своїми наставниками-педагогами. І в цей період у нього формується інша свідомість, він перевиховується.

Усім відомий факт: дитина змінюється, змінюються її смаки й уподобання. І в школяра старшої школи вчитель може сформулювати й виховувати моральну свідомість.

Свідомість підлітка залежить від оточення, від інформації, яку він отримує. І цю більшість складає час, який підліток проводить за межами школи, у своєму віртуальному житті. Але протягом того часу, коли учень у школі, він спілкується зі своїми наставниками-вчителями. І саме від учителя залежить, яким буде урок, чи цікаво буде дитині.

Для того, щоб навчати сучасне покоління, недостатньо крейди, дошки й

підручника. Вони візуалі, вони хочуть не лише чути, а й бачити, а головне бачити вчителя, який на них схожий: володіє сучасними гаджетами, коли пояснює чи опитує, використовує комп'ютерні технології. Старшокласник бажає бачити вчителя партнера, друга, з яким вони рівні. Сучасна школа повинна бути дитиноцентрованою. І саме такі стосунки створюють умови для формування моральної свідомості підлітка.

Сьогодні існують недоліки в освіті щодо організації морального виховання, зокрема у формуванні моральної свідомості. Також у сучасній психолого-педагогічній науці відсутні показники, які чітко визначають моральну свідомість особистості. Є показники моральної вихованості: слухняність, ввічливість, манери. В. Сухомлинський вважає, що найважливішим показником моральності людини є її вчинки [8].

Багато проповідників поширювали християнство, але пішли на смерть заради своїх переконань лише одиниці.

Переконані, що поведінковий компонент (вчинки) є обов'язковим показником рівня сформованості моральної свідомості. Адже між судженнями людини і її реальними вчинками існує певна невідповідність. Людина не завжди робить так, як думає. Це підтверджується вченням С. Леонтьєва, Л. Виготського про взаємозв'язок свідомості, діяльності й вищих функцій психіки людини [8].

Завдання вчителя – створювати всією системою засобів виховного впливу такі моральні відносини, при яких би дитина переживала задоволення від того, що вона своїми вчинками, своєю поведінкою приносить радість людям, творить добро для них. Це – азбука морального виховання.

Спілкування через спільну діяльність впливає на моральне обличчя учня, збагачує його моральний досвід, задовольняє потребу в самоствердженні. Громадська активність дитини забезпечується, на думку А. С. Макаренка, тим, що дитина виконує різні соціальні функції: організатора (лідера) й виконавця. У такій ситуації відбувається активний процес усвідомлення моральних обов'язків відповідальності перед колективом та відповідних цьому установок і мотивів

діяльності й поведінки.

Спілкування і слово вчителя – ось найголовніший інструмент виховання моральної свідомості підлітків. В. О. Сухомлинський наводить приклад зі словами «Як недобре ти зробив...», зазначаючи, що ці слова з уст одного вчителя викликають прикрість, співчуття, переживання, а з уст іншого – агресію, незадоволення, страх, паніку. Зауважимо, що приклад великого педагога актуальний і в нинішній час. Одні й ті ж слова, сказані різними вчителями, по-різному відображаються на дитині. Варто зважати на інтонацію, голос, коли спілкуєтесь. Перед тим, як звернутися до вихованця, завжди потрібно запитати себе: «Мені буде комфортно, якщо до мене так говоритимуть?» Це ключове питання кожного вчителя.

Знову згадаємо видатного педагога А.С. Макаренка, який писав: «Ваша власна поведінка – вирішальна річ. Не думайте, що виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте або навчаєте її. Ви виховуєте її в кожний момент вашого життя».

Морально-етичне виховання – це діяльність школи й сім'ї з формування стійких моральних якостей, почуттів, навичок і звичок, поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм та принципів моралі.

Щоб краще зрозуміти проблему морального виховання особистості, звернемося до теорії Л. Кольберга, яка сьогодні вважається однією з основних у сфері морального розвитку й виховання особистості. Її розглядають майже в усіх закордонних і вітчизняних підручниках та посібниках із психології й педагогіки, вона відкриває широкі перспективи для вдосконалення морального виховання учнів у навчальних закладах.

Л. Кольберг оцінив моральні судження особистості, коли були запропоновані гіпотетичні дилеми у вигляді різних історій, кожна з яких пов'язана зі специфічним моральним аспектом. Наприклад, із життям людини. Однією з найвідоміших моральних дилем є дилема Хайнца.

Хайнец – це чоловік, чия дружина смертельно хвора. Ліки, якими можна

врятувати жінку, є. Їх винайшов фармацевт, який жив у тому ж місті, що й герої. Він витратив великі кошти на дослідження, але ліки вирішив продавати в десять раз дорожче. Це – його винагорода за працю. Хайнец почав збирати кошти на препарат, але йому вдалося знайти лише половину суми. Тоді він звернувся із проханням до фармацевта віддати ліки за половину ціни, а решту повертатиме частинами. Але йому було відмовлено. Після цього герой вирішує викрасти ліки, щоб урятувати дружину.

Після того, як слухач почує історію, йому задаються такі запитання: чи повинен Хайнец красти ліки? Чи змінилося б що-небудь, якби Хайнец не кохав свою дружину? А якби хвора була йому незнайомою? І такі інші.

Л. Кольберга цікавила не стільки відповідь сама по собі, скільки обґрунтування дітьми морального вибору. Рівень оцінки моральності залежить від виду або засобу побудови доказів того, хто відповідає, а не від самого доказуваного твердження. На підставі відповідей на подібні запитання при вирішенні моральних дилем Л. Кольберг виділив три основних рівні моральних суджень, кожен з яких складається із двох стадій:

1-й рівень – доконвенційний (доморальний); 2-й рівень – конвенційний (конвенційна мораль); 3-й рівень – постконвенційний (автономна мораль).

Доконвенційний рівень: перша стадія «Орієнтація на покарання і слухняність». Дитина очікує (орієнтується) на фізичні наслідки свого вчинку: якщо її покарають, то вона вчинила невірнo, якщо ж не карають, то вчинок – правильний. Дитина підпорядковується тим, хто за неї сильніший, від кого вона залежить. Друга стадія «Індивідуалізм, інструментальна мета й обмін». Дитина намагається чинити ті дії, за які отримає винагороду, тобто «ти мені, а я тобі».

Конвенційний рівень: третя стадія «Взаємні міжособистісні очікування й відносини», або стадія «Хороших хлопчиків і дівчаток». Правильна поведінка та, яка приємна оточенню. На наступній стадії

цього рівня особистість переходить від суджень, заснованих на зовнішніх наслідках й особистій вигоді, до суджень, заснованих на правилах і нормах групи, до якої вона належить (такою групою може бути сім'я, родина, однолітки, однокласники, односельці, нація).

Постконвенційний рівень: п'ята стадія «Свідоме розуміння того, що різні люди можуть дотримуватися різних думок і дій щодо певних правил, норм, моральних цінностей». Деякі моральні цінності (людське життя, свобода, релігійні переконання, національні традиції) є абсолютними й безсумнівними для різних суспільств і культур світу. Шоста стадія – поведінка повністю базується на особистих, вибраних індивідуально й головне усвідомлено, добре обдуманих і обґрунтованих етичних принципах [7].

В останніх працях Л. Кольберг ставить питання про існування ще 7-ї, вищої стадії. Однак її досягають тільки окремі люди. Це стадія, коли моральні цінності виступають наслідком більш загальних філософських постулатів.

Вважаємо, що названі Л. Кольбергом показники не показують повно моральну свідомість особистості. Учений стверджує, що на 4, 5, 6 стадіях моральні поняття стають переконаннями людини. Але перевірити неможливо, чи людина буде дотримуватися своїх переконань і жити за внутрішніми моральними принципами, які ґрунтуються на загальноморальних цінностях [8].

Когнітивно-еволюційна теорія Л. Кольберга отримала продовження в працях сучасних авторів, наприклад, Л. Уолкера, що характеризується як нормативно-когнітивний підхід; у працях Л.В. Лохвицької, В.М. Галузяка, О.В. Алексеевої [6; 3].

Досліджуючи періодизацію морального розвитку дитини, Л.В. Дзюбко показує цікаву закономірність: якщо інтерес до навчання в дитини зник у 7 років, то в неї не вистачає душевних сил навчатися, починаючи з 15-ти – 16-ти років, якщо зник у 8 років – із 16-ти – 17-ти років, якщо в 9 – із 17-ти – 18-ти. У цей період велике значення має особистість учителя, бо через його духовні багатства примножуються душевні надбання дітей [7]. Отже, особистість учителя виходить на перше місце.

І. Кант у своїй роботі «Основи метафізики моральності» сформулював, а згодом у праці «Критика практичного розуму» розкрив поняття категоричного імперативу [10].

Учений стверджував, що категоричний імператив – це вищий етичний принцип. «Категоричний» означає, що він обов'язковий і не обґрунтовується. Закон складається із двох формулювань: «чини так, щоб твоя максима стала загальним законом» і «чини так, щоб ти не відносився до людства у своєму лиці й в лиці іншого, як не до цілі й засобу» [10].

Перше формулювання пояснюється Божим законом і загальнолюдською істиною – чини так, як хочеш щоб чинили з тобою. На жаль, діти й людство взагалі забуває про цей принцип. Хоча він й усім відомий. Кожен шукає вигоду, нехтуючи іншими. Дітям потрібно нагадувати про це майже на кожному уроці. Можливо, тоді вони будуть задумуватися.

Друге формулювання категоричного імперативу стверджує, що не потрібно ставитися до інших людей, як до засобу досягнення своєї мети. На нашу думку, ці два принципи є дуже близькими за своєю суттю й доповнюють один одного. Вони тісно взаємопов'язані між собою.

Вважаємо, що у вченні філософа прихований вищий ступінь моральності, коли люди ставляться до інших так, як би вони хотіли, щоб ставилися до них. Саме тут криється реальний вчинок дитини чи людини, а не помисли.

І. Кант у своєму вченні закликає нести відповідальність за свої вчинки, а не перекладати їх на інших.

Як педагоги можемо стверджувати, що вчитель у школі також закликає дітей відповідати за свої вчинки й думати, перед тим як діяти. Ми не порівнюємо себе з Кантом, але наголошуємо, що відома теорія вченого сьогодні не втратила актуальності, а навпаки потребує подальшого вивчення й дослідження, а головне – використання в педагогічній практиці.

Кант ніби закликає людей чинити морально, відповідати за свої вчинки. А це – головне правило моральної поведінки, яке повинно буди для дитини й людини обов'язковим, тобто категоричним.

Учитель не може сказати, що буде сьогодні виховувати моральну свідомість підлітка. Це невід'ємна частина освітнього процесу, яка проходить червоною лінією на кожному уроці, на перервах, позаурочних заходах, коли вчитель й учень спілкуються. Власним словом та прикладом наставник формує свідомість і характер вихованця.

Кожен сучасний учитель-практик скаже, що з дітьми важко працювати, що вони не чують, що вони живуть в іншому світі. Схожі речення чуємо від колег майже щодня. І це справді так. Але учні, які зараз навчаються в українській школі – це інше покоління Z, яке легко отримує інформацію із всесвітньої павутини, але яке потребує навичок, а головне загальнолюдських цінностей.

Отже, першою й головною педагогічною умовою формування моральної свідомості підлітка є особистість вчителя, його слово та власний приклад.

Педагогічна умова – це система, складовими якої є певні норми, методи, ситуації, що об'єктивно склалися та є необхідними для досягнення певної педагогічної мети [4]. Виходячи з визначення, можемо

стверджувати, що особистість учителя створює освітнє середовище, шукає і використовує форми й методи навчання, ставить педагогічну мету та досягає її.

Другою, і не менш важливою, умовою є співпраця вчителя з батьками. Бути мудрими батьками для підлітка завдання не з легких. Більшість підлітків бунтують і повстають, незалежно від розсудливості батьків. Але підліткам необхідно (і вони хочуть цього), щоб батьки ними керували і їм допомагали. Гордість підлітка не дозволяє їм у цьому зізнатися, але в глибині душі вони цього прагнуть.

Повсякденне життя батьків, їх звички, погляди роблять набагато більший вплив на дитину, ніж довгі повчальні бесіди. Своїм прикладом батьки формують моральну свідомість підлітка. А завдання вчителя – нагадувати постійно батькам про це. Батьки повинні довіряти дитині. Як зазначають Р. та Дж. Байярд, «довіряючи своїй дитині, дозволяючи їй приймати власні рішення й слідувати їм, батьки тим самим досягають одночасно й безконфліктних стосунків з дитиною, оскільки підліток переконується та поступово навчається більш точно передбачати й враховувати віддалені наслідки власних рішень» [1].

В історії психологічної й педагогічної наук накопичено багато ідей щодо того, яких принципів повинні дотримуватись батьки у своїх відносинах з дітьми. Не буде перебільшенням твердження, що кожна психологічна школа намагалася сформувати свої уявлення про те, що є бажаним у цих відносинах і чого слід уникати, щоб не припустити відхилення у розвитку й поведінці дітей. Незважаючи на це, проблема в стосунках між батьками й дітьми залишається відкритою та не розв'язаною.

Вітчизняні й зарубіжні психологи (В. Мясішев, Л. Божович, С. Рубінштейн; Б. Ананьєв, І. Чеснокова; І. Кон, В. Столін; К. Роджерс, Р. Бернс та інші) вказували на взаємозв'язок і важливість ролі самоствавлення у формуванні гідності особистості.

О. Кононко визначає, що особистість з почуттям власної гідності має здатність підтримувати своє повноцінне буття, розраховувати на себе, брати до уваги свій природний потенціал, заявляти про себе іншим людям, відстоювати свої права, докладати зусиль для власного благополуччя. Дослідник зазначала, що така особистість:

- оптимістично ставиться до власних можливостей, довіряє собі, у разі відсутності поряд дорослого, покладається на власні сили;
- володіє адекватними засобами допомоги й підтримки себе в складних ситуаціях; конструктивно діє в нових умовах;
- як правило, поводить себе й інших чесно та правдиво;
- цікавиться собою: спостерігає, аналізує свої дії, досягнення, вчинки; придивляється до зовнішності, запитує про внутрішнє життя;
- схвалює себе за певні здобутки, поважає за позитивні якості, вчинки, високі досягнення в певних сферах життєдіяльності;
- знає, що їй вдається краще, а що – гірше; має уявлення про те, що не може бути бездоганною й успішною в усьому;
- покладається не лише на оцінки авторитетних людей, але й на реальні кількісно-якісні показники результату своєї діяльності, довіряє власній самооцінці;
- здатна поводитися совісно за відсутності контролю дорослого та його стимулюючих впливів [5].

У статті «Почуття гідності в духовному розвитку особистості» І. Бех визначає гідність як надцінність, основу духовної свободи, усвідомлення й переживання особистістю самої себе в сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення. Він наголошує, що благородна ідея про людину як найвищу цінність, що плекалася впродовж досить тривалого часу, може реалізуватися лише в практичному утвердженні культури гідності. Життя особистості в культурі гідності, або її духовне життя, означає, що засвоєвана нею мораль доброчинності у відповідній системі морально-духовних цінностей стає змістовною основою гідності як інтегральної її цінності. По-іншому, ідеться про особистісну гідність людини як регулятор її поведінки, про життя за законом гідності. Тут гідність має виступити як морально-духовне утворення вищого порядку; у цьому сенсі всі інші цінності доцільно вважати в різному ступені конкретними. Гідність причетна до формування кожної конкретної цінності, оскільки смисл останньої пов'язується з гідністю як надмотивом [2].

Отже, педагог як наставник повинен спілкуватися зі своїми вихованцями про гідність, як надцінність, як основу духовної свободи. Дане почуття потрібно виховувати в підростаючого покоління. Можливо, учневі початкової школи буде важко зрозуміти поняття гідність, але старшокласник його зрозуміє обов'язково.

І знову ж на перше місце виходить особистість вчителя, як людини, яка доносить інформацію учневі і створює умови для формування моральної свідомості.

Висновки. Отже, проблема виховання моральної свідомості підлітків у діяльності вчителя загальноосвітніх навчальних закладів залишається актуальною й потребує подальшого дослідження.

Виокремимо основні моральні цінності: гідність, свобода, совість, повага до інших, відповідальність, самодостатність.

У статті доведено, що педагогічні умови формування моральної свідомості створює вчитель як учасник освітнього процесу. Моральну свідомість підлітка формує також оточення, зокрема батьки. Ефективність формування моральної свідомості значною мірою залежить від підготовленості педагогів і батьків, визначення ними завдань навчання й виховання підлітків.

Література

1. Байярд Р.Т. Ваш беспокойный подросток: практическое руководство для отчаявшихся родителей/ Р.Т. Байярд, Д. Байярд; пер. с англ. А.Б. Орлова. – М.: Семья и школа, 1991. – 221с.
2. Бех І. Д. Гідність як духовний геном особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 1(62).
3. Галузяк В., Алексеева О. Когнітивно-еволюційна теорія морального розвитку і виховання особистості / В.Галузяк, О.Алексеева // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Серія: Педагогіка і психологія. – Випуск 3. – Вінниця, 2000. – 196 с.
4. Гора Н.В. Педагогічні умови формування професійних компетентностей майбутніх товарознавців / Н.В.Гора // Молодий вчений. – 2018. – №6 (58), с. 134.
5. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закладів. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
6. Лохвицька Л.В. Еволюція теорії морального розвитку особистості в наукових підходах зарубіжних психологів /Л.В. Лохвицька// Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Психологічні науки. – Випуск 3. Том 2.– Херсон, 2016.
7. Осика О. В. Теорія морального розвитку дитини Л.Колберга в сучасній психології / О. В. Осика // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 27. – С. 359-368. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_27_33.
8. Плахтій В.І. Показники та рівні процесу формування моральної свідомості особистості/ В.І. Плахтій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Серія: Педагогіка і психологія. – Випуск 6. Частина 1.– Вінниця, 2002. – 194 с.
9. Словник української мови: в 11 томах. – Том 4, 9, 1973-1978.
10. Вчення І. Канта про категоричний імператив. Сайт «Етика сьогодні. Актуально про етику та мораль» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etica.in.ua/vchennya-i-kanta-pro-kategorichnij-imperativ/>

References

1. Baiiard R.T. Vash bespokoinii podrostok:prakticheskoe rukovodstvo dlia otchaiavshykhsia rodytelei/ R.T. Baiiard, D. Baiiard; per. S anhl. A.B. Orlova. – M.: Semia y shkola, 1991. – 221s.
2. Bekh I. D. Hidnist yak dukhovnyi henom osobystosti / I. D. Bekh // Pedahohika i psykholohiia. – 2009. – № 1(62).
3. Haluziak V., Aleksieieva O. Kohnityvno-evoliutsiina teoriia moralnoho rozvytku i vykhovannia osobystosti //Naukovi zapysy Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M.Kotsiubynskoho. – Seria: Pedahohika i psykholohiia. – Vypusk 3. – Vinnytsia, 2000. – 196 s.
4. Hora N.V. Pedahohichni umovy formuvannia profesiinykh kompetentnosti maibutnikh tovaroznavtsiv /N.V.Hora// Molodyi vchenyi. – 2018. – №6 (58), s. 134.
5. Kononko O. L. Sotsialno-emotsiinyi rozvytok osobystosti (v doshkilnomu dytynstvi) : navch. posib. dlia vyshch. navch. zakladiv. – K. : Osvita, 1998. – 255 s.
6. Lkhvytska L.V. Evoliutsiia teorii moralnoho rozvytku osobystosti v naukovykh pidkhodakh zarubizhnykh psykholohiv/L.V. Lekhvytska// Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. – Seria: Psykholohichni nauky. – Vypusk 3. Tom 2.– Kherson, 2016.
7. Osyka O. V. Teoriiia moralnoho rozvytku dytyny L.Kolberha v suchasni psykholohii / O. V. Osyka // Problemy suchasnoi psykholohii. – 2015. – Vyp. 27. – S. 359-368. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_27_33.
8. Plakhtii V.I. Pokaznyky ta rivni protsesu formuvannia moralnoi svidomosti osobystosti/ V.I. Plakhtii // Naukovi zapysy Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M.Kotsiubynskoho. – Seria: Pedahohika i psykholohiia. – Vypusk 6. Chastyna 1.– Vinnytsia, 2002. – 194 s.
9. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. – Tom 4, 9, 1973-1978.
10. Vchennia I. Kanta pro katehorychnyi imperativ. Sait «Etyka sohodni. Aktualno pro etyku ta moral» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.etica.in.ua/vchennya-i-kanta-pro-kategorichnij-imperativ/>